

ПІЗНАВАЛЬНА АКТИВНІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

В статті подається теоретичний аналіз становлення проблеми пізнавальної активності в психологічній науці.

В сучасних психологічних дослідженнях проблема пізнавальної активності розробляється в різних напрямках. Так, досліджується структура і динаміка розвитку пізнавальної активності [1], вплив спілкування на її розвиток [2; 3; 4; 5], розвиток пізнавальної активності в сім'ї [6], вплив різних видів діяльності на пізнавальну активність [7] та інші аспекти вказаної проблеми. Тому дослідження проблеми пізнавальної активності на контингенті студентської молоді є актуальним для психології навчання.

Завдання даної статті: 1) прослідкувати історію становлення поняття пізнавальної активності; 2) порівняти підходи різних авторів до визначення даного феномену; 3) виділити точки перетину їхніх позицій.

Розкриття сутності пізнавальної активності потребує наукового визначення поняття активності. Простежимо задля цього історичний шлях розвитку даного феномену. Якщо намагатися прослідкувати історію становлення поняття активності, то стає зрозумілим, що на дослідника чекає нелегке завдання. Як вказує І.А.Джидар'ян, дуже важко виокремити самостійну, "чисту" лінію розвитку і становлення поняття активності. Уявлення про активність зріли в глибинах інших, достатньо глобальних категорій "і перш за все таких, як душа, рух, форма, мета, зовнішня і внутрішня детермінація, свобода та ін." [10:58]. З відокремленням в елліністичний період античної філософії психічних явищ від загально біологічних зароджуються уявлення про активність суб'єкта по відношенню не тільки до зовнішнього предметного світу, а й до своїх внутрішніх психічних процесів.

Період Відродження приніс суттєві зміни у розуміння пізнавальної активності суб'єкта. Активність суб'єкта у цю епоху пояснюється не в накладанні на рух апріорних знань, а в можливості впливу на нього з боку чуттєвих мотивів, устремлень людини.

Французькі матеріалісти XVIII ст. (Е. Кондільяк, Ж. Ламетрі, Ж-Ж. Руссо, К. Гельвецій, Д. Дідро, П. Гольбах і П. Кабаніс) приділяли значну увагу "зв'язку активності (а також і пізнавальної активності) живих систем з їх матеріальною організацією. Саме складністю організації, а не наявністю особливої субстанції пояснювалась здатність матерії відчувати і мислити.

Пізніше, головним висновком із вчення Канта був такий, що пізнання не може бути безпосереднім відображенням дійсності, воно опосередковане суб'єктивною дійсністю, навіть на рівні чуттєвого відображення. За Гегелем першоосновою світу є абсолютна ідея. Її саморух породжує реальний матеріальний світ. Суть пізнання – в саморозвитку, тобто в пізнанні свого власного змісту. Таким чином, Гегель трактує пізнання як активну людську діяльність. Проте вміння людини пізнавати світ не є вродженим – від народження дається лише здатність до пізнання.

З позицій психоаналітичного підходу джерелами активності виступають потяги (у Зигмунда Фрейда – сексуальні потяги, лібідо, у Альфреда Адлера – потяги самоствердження). З. Фрейд підкреслював, що будь-яка активність людини визначається інстинктами. Вплив останніх на поведінку може бути як прямим, так і непрямим, замаскованим. Проте, саме інстинкти є кінцевою причиною будь – якої активності.

А. Адлер вважав, що люди володіють творчою силою, яка дає їм можливість бути творцями свого життя: "вільна, усвідомлена активність є визначальною рисою людини" [18:166]. Екзистенціальна психологія мала перед собою абстрактну суб'єктивовану активність індивіда, навіть, якщо йшлося про активність творчого плану. Ця активність мислилася як спонтанна, незалежна від середовища, а середовище – як вороже індивідові.

Аналіз літературних джерел показав, як із розвитком філософської та психологічної думки розвивалися і погляди дослідників на природу активності. Активність – не тільки прояв життя людського особистості, але й умова її розвитку. Активність – одна із основних характеристик особистості, яка полягає у здатності виступати джерелом змін у стосунках з оточуючим світом (на відміну від реактивності, коли джерелом є зовнішній стимул). Активність виражається у багатосторонній діяльності, яка спрямована на пізнання, зміну, перетворення навколишнього світу, на зміну власної природи, свого психічного складу. Активність – ступінь взаємодії суб'єкта з оточуючою дійсністю. Дана категорія є однією з найактуальніших у дослідженні природи психіки, психічного розвитку, свідомості, пізнавальних і творчих можливостей особистості [1].

"Ми бачимо, - писав Узнадзе, - що у людини є ціла сфера активності, яка передує його звичній свідомій психічній діяльності, і ... без спеціального її аналізу ... безнадійно намагатися зрозуміти психологію людини". Вчений вважає, що потрібно розрізняти два рівні психічної активності – рівень установки, де, крім афективних, є ряд слабо диференційованих перцептивних і репродуктивних елементів, і рівень об'єктивації з активними формами психічної діяльності – мисленням і волею.

М.О.Бернштейн суть принципу активності вбачав у ствердженні визначальної ролі внутрішньої програми в актах життєдіяльності організму. Принцип активності він протиставляв принципі реактивності, згідно з яким той чи інший акт – рух, дія – визначається зовнішнім стимулом. М.О.Бернштейн не погоджувався з тим, що поведінкові реакції організму є рефлекторними відповідями, які викликані зовнішніми обставинами. Ці реакції, стверджує він, детерміновані внутрішньою активністю організму, який діє по закодованій програмі.

У психології особистості активність розглядається насамперед у зв'язку з поняттями "діяльність" і "поведінка". Активність – важлива характеристика діяльності і часто трактується як її синонім. Тому деякі вчені фактично отожднюють активність з діяльністю (В.А.Крутецький, В.А.Петровський). На думку інших вчених, акти-

вність не тотожна діяльності : "активність" є ширшим поняттям, яке включає поняття "діяльність" (О.В.Скрипченко); активність і діяльність відносно незалежні одна від одної (К.О.Абульханова-Славська, І.А.Джидар'ян, О.П.Єлисеєв).

За В.А.Крутецьким, діяльність – це активність людини, спрямована на досягнення свідомо поставлених цілей, пов'язаних із задоволенням його потреб і інтересів, на виконання вимог до нього з боку суспільства і держави. І одночасно автор говорить про активність як про одну із найважливіших загальних властивостей особистості, яка проявляється в діяльності, у процесі взаємодії з оточуючим середовищем: "Поки людина живе, вона постійно діє щось робить, чимось зайнята. Тобто, вона проявляє активність – зовнішню (дії, рухи, операції, м'язові зусилля) чи внутрішню (психічна активність, яка спостерігається навіть у нерухомої людини, коли вона розмірковує, читає, згадує і т. д.)".

На протиположному автору, І.А. Джидар'ян, порівнюючи активність і діяльність, виявляє їх нетотожність. Вчена вважає, що активність одночасно є і ширшою, і вужчою за діяльність: "Як характеристика психіки вона вужча за діяльність (діяльність не тільки регулюється свідомістю, тобто не тільки включає психічну активність, але й виходить за межі свідомості, об'єктивуючись в продуктиві, результаті), але як характеристика людської особистості вона є ширшою за діяльність (людина не тільки діє практично, але й мислить, відчуває, і взагалі ставиться)" [10]. К.О. Абульханова-Славська вказує на принципову відмінність активності і діяльності: "Діяльність виходить із потреби в предметі, а активність – із потреби в діяльності. ... Активність ніби передуює діяльності в часі, проте не тільки передуює, але й супроводжує її протягом усього процесу втілення". Вказану позицію підтримує і О.П. Єлисеєв, який також вважає, що активність не тотожна діяльності: "Активність і діяльність відносно незалежні одна від одної, подібно тому, як знак, символ відносно незалежний від того, що ним позначається. Діяльність, за визначенням має предметний характер, вона предметна. Активність, на відміну від діяльності, має символічний характер, вона символічна".

П.Я.Гальперін виділяє такі рівні розвитку активності:

1 – рівень фізичної дії в неживій природі, де результат дії ніяк не впливає на дії механізму, що його викликав;

2 – рівень фізіологічної дії (жива природа). Тут вже результати дії не лише регулюють її виконання, але й, якщо вони позитивні, то й підкріплюють механізм, який ці дії викликає. На відміну від інших рівнів результати діють лише після того, як вони реально досягнуті;

3 – рівень дії суб'єкта. Це рівень власне активної дії. Тут відбувається пристосування дії, яка відбувалася до нових умов. Це досягається за рахунок примірювання дії та її екстраполяції в плані образу;

4 – рівень дії особистості, коли вона регулюється на основі усвідомлення суспільного значення ситуації і суспільних засобів, взірців і способів дії. Тут суб'єкт не обмежується індивідуальним досвідом, апробуючи в плані образу ті чи інші дії, і переходить до "апробації апробації" на основі рефлексії своїх дій за допомогою засобів, які мають соціальне походження.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми пізнавальної активності показав існування різноманітних підходів щодо визначення природи даного явища. У психології досі ще немає єдиного підходу до визначення поняття "пізнавальна активність". У працях багатьох вчених воно розглядається у тісному взаємозв'язку з поняттям "самостійність". Деякі науковці вважають, пізнавальну активність формою виявлення самостійності (М.І.Махмутов, Р.Г.Лемберг, Н.О.Половнікова). А ось як взаємозв'язок цих понять визначає В.А.Крутецький : "... відношення між поняттями "активне мислення", "самостійне мислення" і "творче мислення" можна означати у вигляді концентричних кіл. Це різні рівні мислення, без яких кожне наступне є видовим у відношенні до попереднього, родового. Творче мислення буде самостійним і активним, але не всяке активне мислення є самостійне і не всяке самостійне мислення є творчим".

На думку М.І.Лісної, пізнавальна активність займає в структурі діяльності місце, близьке до рівня потреби. Це стан готовності до пізнавальної діяльності, стан, який передуює діяльності та породжує її. Тому в ряду діяльність – активність – потреба, активність займає проміжне місце. За М.І.Лісною, до пізнавальної активності дуже близьким є поняття допитливості, або цікавості [2].

Широта застосування поняття пізнавальної активності, його недостатня визначеність та багатоплановість потребує подальших досліджень цієї проблеми. Наші подальші розробки стосуватимуться поглиблення уявлення про пізнавальну активність, її структуру, види, а також її розвиток у студентів – майбутніх психологів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Матюшкин А.М. Психологическая структура, динамика и развитие познавательной активности // Вопросы психологии. – 1982. - №4. – С.5-17.
2. Лисина М.И. Развитие познавательной активности детей в ходе общения со взрослыми и сверстниками // Вопросы психологии. – 1982. - №4. – С.18-35.
3. Землянухина Т.М. Особенности общения и познавательной активности у воспитанников яслей и домов ребёнка: Автореферат дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07. - М., 1982. – 26 с.
4. Сарториус Т.Д. О взаимосвязи познавательной активности и коммуникативной деятельности у дошкольников // Новые исследования в психологии. - 1981. - №1 (24).- С.21-26.
5. Князева О.Л. Особенности познавательной активности у дошкольников // Новые исследования в психологии. – 1986. - №1 (34).- С.23-26.
6. Стадник Г.А. Развитие познавательной активности дошкольников в семье: Дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – К.1992. – 125 с.

7. Литвиненко І. Багатоканальна діяльність – засіб розвитку пізнавальної активності // Дошкільне виховання. – 2002. - №4. – С.22-25.
8. Яворовська Л.М. Групові форми навчання як засіб розвитку пізнавальної активності особистості: Дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – Харків, 1992.
9. Мар'яненко Л.В. Психологічні умови формування пізнавальної активності слабковстигаючих старшокласників: Дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 1992.

Матеріал надійшов до редакції 19.09.03 р.

Мачушник Е.Л. Познательная активность как психологическая проблема.

В статье подается теоретический анализ становления проблемы познавательной активности в психологической науке.

Machushnuk O.L. The cognitive activity as are problem in psychology.

The article considers the theoretical analysis of the cognitive activity problem in psychology.